

Adelige kvinder og livet på Arreskov i renæssancen

Af
Lars Bisgaard

Lørdag den 20. maj 2006 afholdt Historisk Samfund en velbesøgt ekskursion til Arreskov slot, hvor familien Schaffalitzky de Muckadell gæstfrit tog imod. Knap 100 mennesker deltog. Et af dagens temaer var renæssancens Arreskov. Denne tråd tages op her ved at fokusere på Helvig Jakobsdatter Hardenberg, som var indehaver af herregården fra 1558-1599 og hendes moder Sophie Lykke. Hver især satte de – på godt og ondt – deres præg på slottet og deres omgivelser. Artiklen er på denne måde et studium i to vidt forskellige kvindetyper fra renæssancen. Materialet tillader ikke et egentligt portræt, men konturerne kan trækkes op, også selv om mange enkeltheder må stå hen i det uvisse.

Arreskov er én af mange fynske herregårde, som blev bygget i den tid, vi i dag kalder renæssancen. Den er ikke så velkendt som f.eks. Hesselagergård på Sydøstfyn, hvor kansler Johan Friis anlagde det første danske herregårdsanlæg i renæssancestil i 1530'erne og 1540'erne. Og den nyder heller ikke samme opmærksomhed som f.eks. den nærliggende og jævndrengende vandborg Egeskov. Men den er et besøg værd, og som et monument over de kræfter, der rørte sig i renæssancen, har slottet næsten eksemplarisk værdi. Dertil findes der genstande fra tiden på gården, som fortjener at komme til et større publikums kendskab.

Arreskovs værdi blev tidligt opdaget. I guldalderen drog kunstnere og intellektuelle ud fra København for at finde et uspoleret Danmark. De søgte efter et Danmark, som kunne give landet en ny historie som nation og ikke som et kongefællesskab. En historie som både bonde og borger, præst og adelig kunne trække fælles vekslers på. En af disse meningsdannere, den indflydelsesrige samfundsdebattør Christian Molbech, lagde sin vej om ad Arreskov i 1813. Han kaldte Arreskov for det skønneste, han havde set på Fyn. Han kom for at se nogle gamle kongeportrætter på gården, som han vidste, skulle være der. De hænger der stadigvæk, og dem skal vi vende tilbage til.

Arreskov blev bygget i anden halvdel af 1500-tallet. Det skete, medens Erik Ottesen Rosenkrantz og Helvig Jakobsdatter Hardenberg havde gården. Erik Ottesens historie er velkendt, for han blev lensmand på Bergenhus og indskrev sig i historien som den, der endelig fik gjort op med hanseaternes magt i byen. Hans hustru er derimod stort set ukendt. Hun har aldrig fundet vej til et biografisk opslagsværk, selv ikke i det store nye kvindebiografiske leksikon fra 2000–2001, der som sit erklærede mål har at rette op på historieskrivningens skæve kønsfordeling. Årsagen hertil kunne være, at Helvig Jakobsdatter Hardenberg ikke har gjort sig fortjent til en sådan plads, men lige så sandsynligt er det, at

Helvig Jakobsdatter Hardenberg. Bemalet skulptur på Arreskov. Fruen er portrætteret i sit 48. år i 1587, oplyser den latinske indskrift. I så fald har hun holdt sig ung og frisk af udseende. Dragten afspejler tidens spanske mode. Foto: Doris Petersen.

den forskning aldrig er leveret, som kan indskrive hende til en sådan plads. Der findes ellers et såre smukt skåret portræt af hende, som hænger på Arreskov (et maleri af hendes findes på Gavnø og Frederiksborg). Hun ser måske lidt sart ud ved første øjekast, men ingen er i tvivl om, at vi møder en standsdame. Ingen maler har derimod forevigtet hendes mor, Sophie Lykke. Til gengæld har hun fundet vej til historiebøgerne, og det er ikke for det bedste. Til sammen giver de to et fint billede af, at kvinder også havde magt i renæssancen.

Jakob Hardenberg samler godset

Fru Helvig tilhørte slægten Hardenberg. Denne slægt er for længst uddød, men i sine velmagtsdage i 1400- og 1500-tallet

spillede den en betydelig rolle, ikke mindst på Fyn. Slægten er lige som mange andre adelige indvandret fra tyske egne. Hvornår det nøjagtig skete, ved vi ikke, men den optræder i danske skriftlige kilder for første gang i 1340. På Fyn ved vi, at godserne Løgismose og Hvedholm på Fåborgkanten i 1400-tallet tilhørte medlemmer af slægten, lidt senere også Skjoldemose ved Svendborg.

Helvigs far, Jakob Hardenberg, var netop ud af en søskendeflok fra Hvedholm, født o. 1500. Tiden var urolig, og han oplevede både at se sin konge Christian 2. blive landsforvist og grevens fejde 1534–36. Under disse vanskelige omstændigheder viste den unge Jakob Hardenberg stor behændighed. Han var Christian 2.'s lensmand på Hagenskov ved Assens, men selvom han på denne måde havde en militærpost, kom han alligevel ubesværet over på Frederik 1.'s vindende side. Som tak fik han Fåborg by i forlening i 1524. Otte år senere op søgte munkene i byens helligåndskloster ham og bad om beskyttelse. Hardenberg var blevet en stærk mand, og hans beskyttelse var åbenbart mere værd end bispens i Odense. Det er ganske uheldigt, og det viser hvor ophedet og anderledes tingene blev i årene forud for reformationen.

Hardenberg giftede sig ind i den indflydelsesrige Billeslægt, og da han overlevede sin hustru, Edele Bille, der døde o. 1530, og de havde fået en søn sammen, som ganske vist var død i en ung alder, arvede han både Sandholt og Arreskov fra hende. Herved forskød hans interesser sig ind mod det midtfynske.

Grevens fejde var vanskeligere. Grev Christoffer af Oldenburg var med lybsk støtte gået i land på Sjælland i 1534 og havde på overraskende kort tid fået kontrollen med hele øen og Skånelandene tillige. Fyn lå næst for. Jakob Hardenberg var en af 17 fynske adelsmænd, der henvendte sig til hertug Christian, som var det eneste alternativ til greven og hans lybske venner, men denne svarede henholdende. Da grev Christoffer satte over

bæltet og snart stod i Odense, blev Hr. Jakob grevens mand. Det kom til at koste ham dyrt. Vi kender ikke detaljerne, men dels synes Sandholt alligevel at være blevet plyndret, dels blev han i 1535 ført som fange til Lübtz i Mecklenburg. Han kom fri i 1536, men først efter at have svoret en omfattende troskabsed til den nye konge Christian 3., som ikke desto mindre holdt Hardenberg fra fadet nogle år endnu.

I 1540 var udsoningen overstået. Dette år blev han optaget i Danmarks rigsråd. Han udnævntes endvidere til lensmand på Odensegård, men vigtigst var dog at han blev udpeget som stiftslensmand over Fyn, en nyoprettet post efter reformationen, som skulle stække det tidligere så stærke bispeembede. Herfra skulle han føre tilsyn med stiftets kirker og klostre, føre deres regnskab og frem for alt have dem i sit forsvar.

Alt var nu lagt i rette til, at Jakob Hardenberg kunne mere end genvinde det tabte fra fejdens år. Hr. Jakob satsede stort, og i 1541 havde han forhandlet sig til et guldæg. Kongen solgte ham nemlig i dette år Holme Kloster med alt dets jordtilliggende. Holme Kloster er det nuværende Brahetrolleborg. Det lå ideelt i forhold til hans øvrige godsbesiddelser. Den position, som Frants Brockenhuus en generation senere skabte sig på Egeskov, var det lykkedes Hardenberg at opnå i løbet af ingen tid. Han var med Holme Kloster i hånden blevet den stærke mand på Sydvestfyn. Så indtraf det uventede. Som den rige mand i Biblen, hvis lader var fulde, døde han natten over en sommerdag i 1542, engang mellem 2. juli og 13. juli. Vi ved ikke hvordan og af hvad.

Anslaget mod enken

Jakob Hardenberg efterlod sig en hustru og tre døtre. Han var i vinteren 1534 blevet gift med Sophie Lykke, datter af Peder Lykke, hvis domæne var i Himmerland i det nørrejyske. Hendes fødselsår er ikke kendt, så vi kan kun gisne om

Gravsten fra Skt. Hans kirke. Jakob Hardenberg stedtes til hvile i Skt. Hans kirke i Odense. Det var dette kloster, der havde taget navneforandring til Odensegård, og hvorfra han varetog hvervet som stiftslensmand. Nationalmuseets store værk *Danmarks Kirker* har netop godtgjort, at han blev begravet lige foran højaltret. Hans første hustru, Edele Bille, var allerede begravet i samme kirke. Hun ses på billedet til venstre for ham. Gengivet efter Christian Axel Jensen: *Danske Adelige Gravsten, 1951-53, Planchebind s. 41.*

hendes alder, da hun blev enke. Hendes broder, Jørgen Lykke, blev hendes lavværg, og skulle repræsentere hende, hvis der blev brug for det. Det skulle der i høj grad blive.

Fru Sophies historie er tragisk. Alt det, som hendes mand havde bygget op, satte hun over styr. Først mistede hun Holme Kloster i 1551, så blev hun i 1556 indklaget for kongen for lovbrud, kendt skyldig og efter et kompliceret forløb landsforvist til Norge. Hun døde o. 1570, men havde dog den glæde at se hendes døtre blive gift og få børn. En stort set enig gruppe af historikere har i tidens løb placeret skylden for Fru Sophies mange nederlag på hendes egne skuldre. Hun var trættekær og grisk, og hendes løn var som forskyldt, lyder dommen. Senest er den gentaget i det nye kvindebiografiske leksikon fra 2001–2001. Eneste pip til modsigelse kommer fra Danmarks første kvindelige professor, dr.phil. Astrid Friis fra Københavns Universitet, der i 1930'erne skrev, at Fru Sophie noget nøjeregnende, så vidt hun kunne se, mistede Holme Kloster.

Måske er sidste ord alligevel ikke sagt om den sag. En undersøgelse må tage sit udgangspunkt i, at Jakob Hardenbergs erhvervelse af klostret på mange måder var unik. Ved reformationen i 1536 var klostrenes stilling ikke direkte blevet berørt. Det skete først i 1538, da kongen anlagde den kurs, at så længe den siddende abbed levede, havde han ret til at have klostret uændret i forsvar. Denne politik betød store forskelle i, hvornår de enkelte klostre endeligt overgik til kronen. F.eks. levede den sidste prior ved Skt. Knuds Kloster i Odense helt frem til 1575. Omvendt må abbeden i Holme være død tidligt. Abbeden er nævnt 1538, men året efter pantsatte Christian 3. Holme Kloster til adelsmanden, Clemens van der Wisch, hvilket må betyde abbedens bortgang.

Meget tyder på, at dette vist nok tidligste dødsfald i abbedernes kreds, skete endnu før, kronen havde fået fastlagt en egentlig politik for klostergodsets videre

skæbne. Senere i Christian 3.s regeringstid tegner der sig i hvert fald en klarere linje. Man opretter len af klostergodset, og kun i særlige tilfælde afhænder man det. Det var altså noget af et held, at Jakob Hardenbergs i maj 1541 erhvervede Holme Kloster af kronen. Forklaringen skal sikkert findes i, at det gamle cisterciensergods allerede havde været pantsat to gange på tre år, og da Hardenbergs dels var blevet stiftslensmand over Fyn, hvorfor det måtte forventes, at han passede på godset i god protestantisk ånd, og da han dels kontant kunne tilbyde den gældsplagede konge 42.000 mark lybsk i guld, ædelmetaller og penge, ja, så slog kongen til.

Dette salg kom siden hen med Hr. Jakobs uventede død og kongens mere strikte klosterpolitik til at fremstå som forhastet. Når kongen til sidst benyttede sig af sin tilbagekøbsret, skal det mere ses i det lys end en fejl begået fra Fru Sophies side.

For det andet var Fru Sophies modstander i tabet af Holme Kloster ikke hvem som helst. Udfordrerens var Eskild Oxe, kongens nye rentemester. Han var sammen med sin broder, den endnu mægtigere Peder Oxe, afgørende for genopretningen af kongens finanser i 1550'erne. Omdrejningspunktet var netop at skabe overskudsgivende len af kongens jorde og ikke blot skaffe kortsigtet kapital ved salg. Eskild Oxes egne interesser i tilbagekøbet af Holme Kloster træder imidlertid ret tydeligt frem. For det første var det ham, der skulle være lensmand over klostrets jorde for Christian 3. For det andet havde han selv gods i nærheden i form af Løgismose. For det tredje var det lykkedes ham at få alle indtægter fra Sallinge herred i pant, og både Arreskov og Holme Kloster lå i dette herred (egnen omkring Fåborg). Fru Sophie kunne næsten mærke hans ånde i nakken, og det var ikke for det gode. Endelig fik han fremsat det kongelige krav om tilbagekøb på et tidspunkt, hvor Fru Sophies lovværg, Jørgen Lykke, netop var blevet sendt på mission til kejserens hof. Det er sigende, at retssagerne mod Fru Sophie

først begyndte i 1552, da Jørgen Lykke var tilbage, men da var tabet af Holme Kloster et fait accompli.

Det er svært at se dette som andet end et veltillægt anslag mod Sophie. Hendes egen gøren og laden kan man næsten tillade sig at se bort fra. Derimod spiller hendes enkestand og totalt manglende politiske erfaring en væsentlig rolle. Hun var og blev et let offer for kendere af det politiske spil. I det show, der nu udspillede sig for åbent tæppe, blev det for slægten Lykke så karakteristiske temperament hendes værste fjende. Men ikke dets årsag, som det hidtil har været fremstillet.

Retssagerne om Holme Kloster

Der var to hovedanklager i de fyldige retssager mod Fru Sophie fra året 1552. For det første havde hun og ægtefællen misligholdt bygninger og inventar. For det andet havde hun overtrådt de uskrevne regler i omgangen med bønderne på klostret jorde.

Den første anklage virker ret tynd, når man trænger ind i den. Fru Sophie er faktisk i stand til at tilbagevise de fleste af de konkrete anklager, og hun dømmes kun for mindre betydningsfulde forhold. F.eks. passede det ikke, at hun skulle have fjernet en kirkeklokke så tung som 25 skippund bly (ca. fire tons), den var der blevet afregnet for på Nyborg Slot af Sophie. Om flere af klostrets mindre bygninger, hed det i anklagen, at den unge enke havde fjernet dem og erstattet dem med mindre gode. Her kunne Arreskovs nye frue vise, at disse bygninger var blevet solgt til nogle af klostrets bønder, som var interesseret i tømmeret til egne bygninger. Prisen lå typisk på 8-10 mark, eller omtrent som prisen på en okse. Sagt på en anden måde, var det forbavsende små summer, og sat i forhold til den stort anlagte proces, øger det kun mistanken om, at det hele var en skueproces.

Det bliver helt tydeligt, når man kommer til klosterkirkens inventar. Her havde

Christian 3. andetsteds beordret, at hvad der kunne bruges af Holme Klosters inventar, skulle føres til det nye hospital i Odense. Det fremgår af retssagen, at det har Sophie også ladet ske. Det er blot på den baggrund ret ejendommeligt, at intet af det andet kirkeinventar må flyttes. Det var immervæk en reformation, der havde fundet sted, og tog man den nye lære alvorligt, var der intet bemærkelsesværdigt i at fjerne en altertavle med et udpræget katolsk indhold. Ikke desto mindre er det, hvad der sker. En tavle med et helgenmotiv af de 10.000 ridere har enken ladet gå til sognepræsten i Svanninge, som oplyses det, havde omdannet den til et bord. Denne anklage dømmes Sophie Lykke så for af reformationskongen Christian 3. Det er unægtelig noget barokt.

Den anden hovedanklage gik på, at den unge frues vilkårligt havde sat flere af bøndernes afgifter op på klostret. Her er hun ikke i nær samme grad i stand til at tilbagevise anklagerne, dog lykkedes det hende med et par. Disse sager, kan man forstå, har verseret på det lokale herredsting og Holme Klosters birketing gennem flere år, før de når rigets retterting, hvorfra vi har dommen. Igen fornemmer man, at den unge frue ikke har været klædt på til at skulle håndtere afgifter, som bønderne leverede efter sædvaneret og ikke efter ens størrelser. Hun har øjensynligt set stort på, hvad bønderne plejede at yde og rationelt standardiseret, f.eks. smørskylden. Denne fremfærd var ikke gennemtænkt, for var der noget, som bønder kunne, var det at kende og holde på nedarvet ret.

Det er denne ukloge adfærd, som Eskild Oxe nu kunne bruge mod hende over for kongen. Christian 3. så sagen i et overordnet lys. I grevens fejde havde bondeuroen været stor, og nu ønskede han mere end noget andet at holde freden. Måske var hans tolerancetærskel reelt mindre end tidligere, således at hvad herremanden havde kunnet tillade sig over for bønderne i de så aparte år før reformationen, ikke længere gik an. Den

uerfarne Sophie Lykke, som kun kendte sin ret som frue og troede den var ubegrænset, faldt i med et pladask. Eskild Oxen var ubetinget sejrsherre.

Sophie Lykkes fald

Hvis denne tolkning af Fru Sophies tab af Holme Kloster er korrekt, har udgangen på miseren næppe været befordrende for hendes tro på verden. Fem år senere var den under alle omstændigheder gal igen. Denne gang handlede det om stude. Det lyder umiddelbart af mindre, men dels var salg af stude dengang en stor indtægtskilde, dels er farerne ikke altid ligefrem proportional med udfordringen. Sagen blev begyndelsen på enden for fru på Arreskov.

Opstaldning af okser til eksport var en forretning i rivende udvikling i 1500-tallet. De store markeder i Hamborg og København eller længere vest på i Nederlandene kunne tilsyneladende aftage ligeså mange okser, som danske bønder og adelsfolk kunne opfedede, og prisen var god. Det nye var opstaldningen, idet priserne på kvæg var langt højere om foråret end om efteråret. Lidt provokerende kan man sige, at 1500-tallets væsentligste kendetegn ikke er eksplosionen af nybyggede herregårde, men opførelsen af staldbygninger en masse på herregårdene. Bemærkelsesværdigt er det i hvert fald, at analyserer man adeligt byggeri fra anden halvdel af 1500-tallet, så er det ikke hovedbygningen, den besøgende møder først, det er de nye, kolossalt store staldbygninger. Her lå adelens stolthed, og den skulle vises frem.

Kongemagten var imidlertid bekymret for, at denne nye handelsindtægt skulle gå uden om byerne og for så vidt også bønderne. Derfor havde man som beskyttelse indført den begrænsning, at adelige ikke måtte udføre flere okser, end de selv kunne opstalde eller lade opstalde hos bønder, der hørte til godset. Denne lovgivning var senest blevet bekræftet i den store recess fra 1536.

Det var denne lovgivning, som Fru Sophie brød og til forsvar hævdede, hun ikke kendte. I lyset af oksehandlens stadige stigning i disse år er det ikke troligt. Hendes udfordrende handlemåde fremgår af, at hun udførte dem i eget navn – mange andre, ved vi, lod det ske ved stråmand. For det andet viste toldstedernes papirer, da sagen først rullede, at hun havde hentet okser hos sine svigersøner i Jylland og udført dem som om de var opfedet på hendes fynske godser. I denne helt åbenlyse despekt for almindelig lovgivning og hensynstagen til andres interesser ligger forklaringen på den skræppe kurs, som kronen forfulgte i retssagen. For det som Fru Sophie overtrådte var selve grundsynet i det nye styre, som Christian 3. med retfærdighedssans opbyggede.

Der er ingen grund til at gå i detaljer med retssagen. Dommen lød på, at hun mindst havde udført 1096 okser ulovligt fra sine godser. Hver okse blev takseret til knap 6 daler, og hele boden på 6.260 daler tilfaldt kongen. Arreskovs stejle indehavereske skulle også betale sagens omkostninger på 300 daler. Pengene skulle inddrages ved pant i hendes godser. Dermed gik det imidlertid trægt. Kongens mand i sagen skrev til majestæten i foråret 1557, at »Fru Sofie har ladet sig offentligt høre, at hun agter ikke at give eders Naade en Penning for denne Sag«. Igen en ikke videre fornuftig holdning, men for os i dag er Sophies synspunkt en god illustration af en traditionel højadelig holdning, at kongen ikke skal blande sig i, hvad rettelig var deres interne anliggender. At det netop er kvinder, der tydeligst udtrykker denne holdning i 1500-tallet, er nok ikke tilfældigt, for de havde ikke samme fornemmelse af de ændrede politiske forhold, som reformationen havde afstedkommet, og holdt i højere grad fast i nedarvet lærdom. For Fru Sophie kan vi føje til, at hendes første møde med de politiske realiteter heller ikke have fremmet hendes tiltro til kronen og dens embedsmænd.

Efterspillet kom inden for familien.

Denne tavle, der nu sidder i porttårnet ind til borggården på Arreskov, sad oprindeligt over porten og mødte den besøgende. De to slægters våben med hjelm har en fyldig plads, men hæderspladsen er dog overladt til en fremstilling af Gud Fader, Søn og Helligånd, helt i tråd med arven fra den katolske kirke. Den lange indskrift lyder på nudansk: Arreskov funderet, som det nu står. År 1558. – Det stenhuis næst til Tuedam er bygget år 1568. – Erik Rosenkrantz lod bygge dette porthus og stentavle år 1573. Hjælp den hellige Treenighed. Vogt dig for tyveri, løgn, løsagtighed, parlamenteren og kiv, eller du bortkaster din ære, helbred og måske også dit liv. – Fru Helvig Hardenberg. Foto: Doris Petersen.

Hendes tre svigersønner kunne nok se, at Fru Sophie styrede mod det totale nederlag, og ingen ønskede, hverken af slægtsmæssige eller standsmæssige årsager, at se det ske. Først prøvede de med forbøn over for kongen, men da Fru Sophie i sin trods fik ødelagt dette, lykkedes det med dronning Dorotheas hjælp. Selv skred de alvorligt ind og satte hende grundigt på plads. Hver af de tre døtre fik et af hendes godser, og kongen fik pant i disse svarende til, hvad man var ham skyldig.

Arreskov gik i den situation til den yngste datter, jomfru Helvig. Hun var endnu ikke gift. Giftermålet var kun aftalt, og hendes udkårne Erik Ottesen Rosenkrantz havde ingen del i den ulovlige studeeksport, som de to indgifte Erik Rud og Frans Bille havde. Alligevel var han villig til at tage sin tårn i udredningen.

Vi kender ikke detaljerne, men da Helvig i 1560 fulgte med sin mand til Bergen, hvor han skulle være lensmand, fulgte også moderen med. Fru Sophie var blevet *persona non grata* i kongeriget Danmark.

Arreskov bygges

Det er på denne dramatiske baggrund, at beslutningen om at rejse et nyt Arreskov skal ses. Moderens gods var delt, og hver af døtrene skulle have en standsmæssig bolig til sin arvelod. Jomfru Helvig bryllup stod i 1558. Vi ved det, fordi Laurids Brockenhuus på Nakkebølle i sin kalender skrev, at da »stod Erick Rossenkratzis Brøllup med Jomfrw Heluig Hardenbierig.« Det øger samtidig pålideligheden af den indskrift, som findes på det nuværende Arreskov i porttårnet. Her står, at

slottet blev funderet 1558. En ny begyndelse og en streg over fortidens synder var sat.

Der var formentlig tale om en hel ny grundlæggelse. Slottets middelalderlige placering ligger langt fra det nuværende og i lyset af, at de nye indehavere umiddelbart efter rejste til Norge, er der grund til at tro, at Arreskov reelt ikke bød på opholdsmuligheder. Moderens virke har jo fint kunnet udgå fra enten Sandholt eller Hvedholm. Samtidig viser det, at opførelsen af godset som sådan har været lagt i hænderne på andre folk. Hr. Erik og den unge frue betalte blot og har gennem breve med de ansvarlige fulgt byggeriet på afstand.

Fru Helvig på Bergenhus

Det er altid farligt at bedrive psykologiske betragtninger om fortidens mennesker. De var på en række punkter afgørende forskellige fra os, og når man dertil lægger, at vi reelt ved ganske lidt om dem, er det klogest at afholde sig fra det. Situationen om den kun 18-årige unge frue og hendes stejle moder frister ellers til det. Jeg skal nøjes med at gå ud fra, at datteren intet ønske har haft om, at hun skulle gentage moderens fejltagelser. Imidlertid er det nok vigtigere, at hendes erfarne ægte mand, den 19 år ældre Hr. Erik, heller ikke har ønsket det. Han var barnebarn af slægtens berømmelige rigshofmester Erik Ottesen Rosenkrantz, opkaldt som han var efter ham, og havde i sit 39-årige virke været både i udlandet og i kongens tjeneste. Han ønskede en frue, der kendte tidens normer, og som kunne gå begå sig blandt både høj og lav.

I otte afgørende år af Helvigs liv blev hun nu frue på Bergenhus. Posten som lensmand på Bergenhus var Norges vigtigste og altid besat af en dansk adelsmand, som på grund af embedets fjerne beliggenhed ofte havde sin husfrue med. I praksis var der altså et uofficielt embede som lensmandsfrue i Bergen. At udfylde denne rolle var det højeste en kvin-

de kunne stræbe imod i Norge. Sædvanligvis ville vi ikke ane noget som helst om, hvordan Fru Helvig slap fra denne betydningsfulde opgave, men denne situation udgør en undtagelse. For Hr. Eriks kapellan på Bergenhus, Absalon Pedersen, førte nemlig kalender og gjorde optegnelser om alt mellem himmel og jord. Disse bøger, der i trykt udgave er på flere hundrede sider, er forunderligt nok bevaret og repræsenterer en guldgrube af oplysninger.

Absalon Pedersen var glad for sit herskab. Mindst for Hr. Eriks svigermor Sophie, hvis gerninger han undlader at kommentere. Det havde jeg ellers gerne set, for vanen tro kom hun i karambolage også med de norske bønder, så der havde været nok at bemærke, hvis kapellanen havde villet. Lensmanden respekterede han for sin dygtighed, men han var ikke bleg for at kommentere, hvis han trådte ved siden af. Således gav Hr. Erik engang en ny kalk og disk til domkirken i Bergen, men Absalon vidste, at sættet var inddraget andetsteds fra, og slet ikke bekostet af ham selv, sådan som Hr. Erik gav det udseende af. Det huede bestemt ikke Absalon Pedersen.

Hans frue fik kun gode ord med på vejen. Allerede tre måneder efter sin ankomst til Bergen fødte hun det første barn. Hun blev kaldt Sophia efter sin mormor. Da hun næste gang fødte var det en søn, som blev opkaldt efter sin fars slægt. Absalon skrev 15. marts 1562 sådan: »Gik erlig oc velbyrdig frue frw Heluig, Erik Rosenkransis hustrw, vdi kircke effter sin förstefödde sön, som var kalled Otto, oc gjorde oc holt de it kosteligt barsöl vdi iii dage, oc var ieg Absolon Petræius der vdi«. Da Absalon selv et par år senere var blevet gift og fik en datter, blev lensmandsparret faddere for den lille, og den lille pige blev døbt Helvig. Eksemplet viser, hvor tæt herskab og tjenestefolk kunne kom på hinanden. Helvig synes at have været en god frue og var villig til at støtte folkene på slottet, hvis de kom i klemme.

Det eneste brev, som er bevaret fra Fru

Helvigs hånd, findes i Absalon Pedersens kalenderoptegnelser. Han gengiver det, fordi han synes, at hans frue her viser sig som en rigtig frue. Det er sendt fra Arreskov i 1571, efter lensmandsparret var vendt hjem fra Norge i 1568. Måden det er skrevet på, vidner om, at der har været en stadig brevveksling mellem hende og kapellanen i de forløbne år, en brevveksling der desværre er gået tabt. Fru Helvigs brev lyder i uddrag og oversættelse som følger:

»Jeg hører nu, at det står skidt til i Norge, i særdeleshed med den fattige kvinde, hvis mand fogeden gjorde skændlig uret ved at lade ham hænge. ... Det kan være, at han kan undgå menneskers straf, men ikke Guds straf, den må han forlade sig på. ... den fattige kvinde tjente mig godt og diede et af mine børn godt op.. ... hun blev godt gift med manden, som også tjente os, og nu har fogeden taget det fra hende, som jeg har givet hende. I må sige til fogeden, at jeg har skrevet eder til, at han skal læse mit brev ...«.

Sådan et brev havde moderen Fru Sophie næppe kunnet skrive. Opholdet i Norge havde virket befordrende for datteren, og hun havde udviklet andre sider og andre evner af sig selv. Det kom hende til gavn i resten af sin levetid på Arreskov.

Hjemme igen

Absalon Pedersen havde holdt os godt underrettet om Fru Helvig, så længe hun var i Bergen. Men efter hendes hjemkomst til Arreskov i 1568 og frem til hendes død i 1599 er det så som så med oplysninger om hende. De spredte meddelelser om Helvig tillader på ingen måde at komme tæt på hende, som f.eks. det var muligt med hendes brev til Absalon Pedersen, men de kan derimod være med til at tegne et billede af, hvad en højadelig frue foretog sig og havde af gøremål. Og det kan også være interessant.

For det første må det slås fast, at hendes mand Erik Rosenkrantz var kommet endnu rigere hjem fra Bergen, end da han tog derop. Han havde vitterligt også haft udstrakte beføjelser og mange indtægtsgivende kilder, mere end nogen anden lensmand siden fik det. Hans nybygning af embedsboligen ved siden af Bergens gamle højmiddelalderlige borg bærer stadigvæk hans navn. De erhvervede penge brugte Hr. Erik til at investere i gods i Danmark. Han købte således Kjørstrup af kongen. Kjørstrup hedder i dag Valdemar Slot og bestod dengang af det meste af Tåsinge. Det var betragteligt større end Arreskov. Hr. Erik skrev sig da også i sine sidste leveår til Kjørstrup og ikke til Arreskov.

Alligevel blev han begravet i Øster Hæsinge kirke, da han i 1575 døde 56 år gammel. Formentlig var dette blevet bestemt før købet af Kjørstrup og stenen allerede bestilt og hugget, sådan som det var skik og brug dengang. Kun dødsårets sidste cifre lod man stå uhugget. En generation tidligere var Helvigs far blevet begravet i klostret inde i Odense. Nu var adelen flyttet på landet og betragtede sognets kirke som deres og værdig nok til at rumme deres minde. Vel at mærke inden døre og i et dertil bygget kapel. Hertil var der bemærkelsesværdigt nok ingen luthersk modstand, skønt kritikken af den katolske kirkes verdsliggørelse ellers havde været stor.

Om begravelsen er en lille detalje oplysende. Arreskovs ejer var død den 8. november, men begravelsen fandt først sted den 5. februar det følgende år. Her støder vi på den ejendommelighed efter reformationen, at for tidens elite var død og begravelse ikke bundet sammen inden for få dage, som det havde været tilfældet i katolsk tid. Måske var baggrunden, at man nu balsamerede lig. I hvert fald blev det skik og brug, at den døde herre (eller frue) skulle rundt og stå lidt i parade på sine forskellige besiddelser, således at hans tjenere, dvs. hans hønner samt tjenestefolk og tyende på hovedgårdene, kunne tage behørig afsked

Gravsten over Erik Holgersen Rosenkrantz (1519–75) og Helvig Hardenberg (1540–99). Gravstenen findes i koret i Øster Hæsingø kirke. Foto: Doris Petersen.

med ham. Samtidig med blev der uddelt forskellige goder til de undersatte, så som fritagelse af afgifter, tildeling af ekstra mad og drikke og lignende velbehageligheder. Disse afskedshandlinger tog i Hr. Eriks tilfælde altså tre måneder. Da Fru Helvig døde, tog hendes farvel til sine tjenere 1½ måned, men det var også om sommeren, hvor al transport var lettere.

Enke på Arreskov

I 24 år var Fru Helvig enke på Arreskov. Hun passede også Kjærstrup på Tåsinge. Samtidig skulle hun have sine børn godt gift. Det hele slap hun tilsyneladende godt fra. I særlig grad må det have glædet hende, at hendes ældste datter, hen-

de der var opkaldt efter Fru Sophie, i 1579 blev gift med den udkårne ejer til Holme Kloster, Breide Rantzau. Har man tid til at vente, lykkes alting alligevel i den sidste ende, eller tålmod er bedre end strid, synes læren at have været.

Breide Rantzau var en ny tids mand. Da han i 1585 havde renoveret en bygning på Holme Kloster, som i mellemtiden havde taget navneforandring til Rantzauholm, lod han den skrive på latin og med høje rosende udsagn om egen formåen. I forhold hertil var porttavlen på Arreskov pludselig blevet gammel-dags. Her havde Hr. Erik skrevet på dansk og indholdet var holdt til moralske betragtninger. »Vogt dig for tyveri, løgn, løbsagtighed, parlamenteren og kivi«, skrev den gamle lensmand, »eller du bortkaster din ære, helbred og måske endda liv.« Forinden havde han anmodet Gud fader, søn og Helligånd om hjælp dertil. Troels Lund kaldte for 100 år siden tavlen for primitiv i sin form og gjorde grin med den. Måske kan vi i dag bedre agte den, fordi vi ikke længere omgiver os med vidtløftige og formfuldendte udsagn af Breide Rantzaus slags, sådan som den borgerlige kultur, som Troels Lund var en del af, endnu gjorde for 100 år siden.

Næst efter at pleje gode giftermål for sine børn, var den bedste måde at beskærme sit gods på at følge nøje med i medadeliges dødsfald. For måske ville man være arveberettiget. En moderne historiker har rammende sagt, at adelens største beskæftigelse i adelsvældens tid, ikke var at forsvare landet og passe gods, det var at strides om arv. Knap var den ene sag afsluttet før den anden påbegyndtes. Laurids Brockenhuus' skrivekalender, som tidligere har været citeret et par gange, bekræfter dette. Næsten alle indførsler handler om indtrufne bryllupper, fødsler og dødsfald. Kendskab til disse var uomgængelige, hvis man skulle holde sig ajour med sin arveret!

Fru Helvig var ingen undtagelse. I sin enketid opnåede hun i kraft af arveandele indførsel i adskillige fynske godser, såsom Hindemae, Erholm og Kjærby-

gaard ved Fraugde og på Stevns den gamle, fine gård Søholm. På flere af disse gårde lå hun på vanlig vis i strid om, hvilke afgifter hun var berettiget til fra bønderne, ofte med andre arvinger, der vidste lige så lidt om sædvaneretten de pågældende steder. Det var f.eks. tilfældet i 1591 om hovedgården på Stevns. På Fyn møder vi hende i strid om hævd på vejret på en af sine nyerhvervelser i 1580. Dette emne hørte bestemt også til de sprængfarlige. På intet tidspunkt høres der imidlertid om anklager mod hende om overgreb på bønderne. Vi må regne med, at hun holdt sig fra det.

Allerede i sin tid i Norge havde Fru Helvig vist, at hun kerede sig om de mennesker, der omgav hende. Det gjaldt også på hendes danske godser og for de kirker, som på den ene eller anden måde indgik i godsets kredsløb. I 1590'erne ser man hende således holde hånden over præsten i Svanninge, som var indklaget til biskoppen i Odense, der på den tid hed Jacob Madsen. Denne mødtes flere gange med Fru Helvig for at forhandle om præsten, der både skulle have slået konen, serveret brændevin til bryllupper og ikke gav døende den sidste nadver, som han skulle. Bispemanden ser ud til at have haft en god sag, men alligevel kom han ingen vegne. Han ønskede ikke, når det kom til stykket, at sætte hårdt mod hårdt mod fru Helvig på Arreskov. Hendes interesse i præsten er mere speget, men man forstår, at hun i sin tid havde skaffet præsten til embedet fra Ulfeldtsholm, det nuværende Holckenhavn ved Nyborg, hvor han havde været kapellan for herskabet. Dertil kommer, at det i følge overleveringen var præsten i Svanninge, som under grevens fejde havde advaret Jakob Hardenberg om, at Sandholt skulle plyndres. Det erindres måske også, at Fru Sophie havde givet Svanningepreæsten en allertavle, så en eller anden form for særlig relation har der eksisteret kirke og gård imellem.

Også i egenskab af frue på Kjørstrup på Tåsinge havde Fru Helvig møder med bispemanden. Det gjaldt to sager. Den første

handlede om det hospital, som hun i 1586 skænkede byen Svendborg. Gavnildhed var noget rigtige fruer viste, og en sådan havde Helvig udviklet sig til at være. Møderne angik, hvem der skulle stå i spidsen for stiftelsen og have den daglige ledelse. Her havde bispemanden og fru Helvig hver sin kandidat, men se, om den myndige dame ikke vandt!

Det gjorde hun også i den anden sag fra Kjørstrup. Baggrunden var den, at præstegården til Bregninge kirke på Tåsinge var brændt en gang før 1577, og i den prekære situation havde hun fået præsten ved Landet kirke til at varetage betjeningen af Bregninge, noget som provst og bispemanden godkendte. Parterne havde så en forventning om, at fru Helvig ville være med til at genopbygge præstegården, men det skete ikke. Provsten skrev til bispemanden om at presse Fru Helvig, så »hun vil lade være med at trænge den stakkels mand [præsten i Landet], men at hun vil give sit bidrag til, at præstegården kan blive genopbygget på et belejligt sted«. Og så sparkede provsten ud efter fruens store rigdom med ordene, at når Gud havde givet hende så meget, så var det kun ret og rimeligt, at hun betalte dertil. Men det gjorde Helvig ikke, for øjensynligt havde den første aftale, hun havde indgået med præsten i Landet juridisk bindende karakter, en aftale som det erindres både provst og bispemanden havde godkendt. I hvert fald var Landet og Bregninge derefter i mange år forenede som et pastorat.

I sådanne sager møder vi Fru Helvig som en benhård forhandler. Det er ikke noget, som vi almindeligvis forbinder med fortidens kvinder, selv ikke når de indtog en plads højt på strå. I Helvigs tilfælde svækkede hendes køn på ingen måde hendes evner eller position, måske snarere tvært imod. Derimod viser sagen nok, at hun var en kende påholdende. Dette ry var der i hvert fald mange adelsener som fik.

Arreskov. At arbejde i mursten og få dem til at se ud som store kvadre er kendetegnende for tårnet på Arreskov. Denne reliefvirkning er tilskrevet den italienske arkitekt Dominicus Baetiaz. Foto: Doris Petersen

Arreskov

Hvis man har et billede af, at en adelig enke i renæssancens Danmark mestendels sad og puttede sig på sit gods, er der masser af stof, der modbeviser dette i Helvigs tilfælde. En af hendes døtre blev gift på Koldinghus, hendes søns bryllup stod i Odense, og selv var hun snart på Kjørstrup, i Svendborg, i Fåborg etc. Hun frekventerede også København, og dér søgte hun sammen med andre adelige damer i selskab, hvor de kunne synge folkeviser, som var tidens mode.

Derfor var hun også i stand til at få dygtige folk til Arreskov og hjælpe hende med byggeri og inventar. Det er blevet sandsynliggjort, at en italiensk bygmester således besøgte Arreskov. Han hed Dominicus Baetiaz og virkede i disse år på Østfyn. Hans hovedværk er det nu-

værende Holckenhavn, hvor vi jo tidligere har set Fru Helvig hente en præst. På Arreskov er tårnet tilskrevet Dominicus. Ellers må man fastholde, at det er svært at få mere præcise oplysninger om byggeriets gang. Slottet har gennemgået adskillige ombygninger i tidens løb, og i lyset af de manglende bygningsregnskaber kræver det minutøse undersøgelser at komme blot på nogenlunde sikker grund.

Noget af Arreskovs inventar må imidlertid være gammelt. Det gælder først og fremmest portrættet af Fru Helvig. Som renæssanceportræt skildrer det mere den stand, Helvig tilhørte, end kvinden bag klæderne. Derfor er de fine og dyre stoffer fremhævet, der er dvælet ved den typiske høje krave om halsen, ligesom huen eller hætten koket er sat ind for at skjule håret, det lange opsatte hår med

de søde associationer om sanselig kvindelighed.

Dertil har Arreskov to gamle kongeportrætter. Det vides ikke, hvornår de er malet, men flere forhold taler for, at de stammer fra Fru Helvigs tid. Før det første var 1500-tallet mere end 1600-tallet interesseret i det danske riges fortid, både fordi interessen hørte renæssancen til, og fordi man i 1500-tallet var en storhedstid for Danmark. Derfor havde Frederik 2. også bestilt vævede gobeliner til riddersalen på Kronborg af de 100 danske konger, som man mente riget havde haft. Om to af disse, Erik Plovpenning og Abel, vidste man, at de havde været i strid om retten til Arreskov. Dette kunne måske være ligegyldigt, men dette gam-

le kongelige ejerskab betød faktisk, at man kunne lade sin herregård omtale som et slot. Betegnelsen hænger stadig ved Arreskov. Netop for et ægtepar, der lod Arreskov opbygge fra ny, kan dette forhold ikke have været uvæsentligt.

Vi ved, at fru Helvig flere gange i sit liv havde mødt en levende historisk interesse om sig. Hendes kapellan fra tiden i Norge, Absalon Pedersen, skrev den første Norgeshistorie i nyere tid, noget han ikke kunne gøre uden at have sat sig grundigt ind i danske forhold tillige. Man regner med, at tilblivelsen skete på opfordring af Erik Rosenkrantz. Det erindres, at Fru Helvig vedblev at skrive med Absalon Pedersen, længe efter hun var vendt hjem.

Gravplade i Øster Hæsinge kirke. Fru Helvig ligger under koret i Øster Hæsinge kirke. Hendes gravplade kan ses i våbenhuset. Den lyder på nutidsdansk »Her ligger begravet ærlig og velbyrdig frue Helvig Hardenberg til Arreskov, salig Erik Rosenkrantz' enke, som døde i Odense den 14. juli 1599 i en alder af 59. Gud give hende en glædelig opstandelse.« Foto: Doris Petersen.

Erik Plovpenning og Abel. Disse to kongeportrætter stammer formentlig fra Fru Helvigs tid. De er store sjældenheder. Foto: Doris Petersen

For det andet ved vi nu, at hun fornøjede sig med at synge folkeviser, når hun var blandt ligesindede i København. Anders Sørensen Vedels siden så berømte *Hundredevisebog* med de første danske folkeviser på tryk udkom i 1591. En af disse viser omhandler den lange danske kongerække, hvor opgøret mellem Erik og Abel spiller en vigtig rolle, et opgør der som bekendt gjorde Abel til brodermorder i 1250. Det er meget sandsynligt, at hun har kendt visen og dermed også Arreskovs tilknytning til de to konger.

Endelig, og det er ikke uvæsentligt,

oplyser den ene af indskrifterne på de to kongeportrætter, at Abels søn, der bar samme navn som faderen, i 1279 var blevet begravet i Gråbrødre Kloster i Svendborg. Denne oplysning er for så vidt Arreskov irrelevant, men hvis portrætterne var bestilt af en dame, som også var indehaver af Kjærstrup og havde stiftet et nyt hospital i Svendborg til afløsning af bemeldte Gråbrødre Kloster, ja, så giver det vel ganske god mening.

Afslutning

Fru Helvig døde den 14. juli 1599, 59 år gammel. Hun døde i Odense tre dage før, hendes søn Jakob skulle giftes. Brylluppet blev af den grund ikke aflyst, for dødsfald indtog dengang en helt anden plads i folks bevidsthed. På den ene side som noget der nu engang hørte med til livet, hvorfor livets almindelige gang ikke skulle sættes i stå, men samtidig også som det, der mere end noget andet føjede mening til livet.

Hermed er fortællingen om de to stærke kvinder på Arreskov kommet til en ende. De levede i renæssancen på en tid, som moderne historikere også har benævnt *Adelsvælden*. Men måden som Fru Sophie og Fru Helvig virkeliggjorde denne rammende etikette på, var unægtelig vidt forskellig. Den førstes regimenter har helt overskygget den sidstes, men som dette studium har vist, var det den sidste, som nåede sine mål. I ubemærketthed tør man næsten sige.

Som monument over Fru Helvig ligger Arreskov. Det ligger i den nye Fåborg-Midtfyn kommune, der ejendommeligt nok arealmæssigt næsten gentager Jakob Hardenbergs omfattende besiddelser tilbage fra 1542.

Litteratur til videre læsning

Til Jakob Hardenberg:

Hans år som tilfangetagen, og den ed han skulle sværge for at komme fri, er behandlet af Paludan Müller i *Annaler for Nordisk Oldkyndighed*, årgang 1853. Købsbrevet på Holme Kloster findes i *Danske Kancelliregistranter*, udg. af Kr. Erslev m.fl., 1875. Hans gravsten er senest behandlet i *Danmarks Kirker, S. Hans kirke, Odense Amt* af Birgitte Bøggild Johannsen, s. 1446f.

Til Sophie Lykke:

Sophie Lykke er bl.a. behandlet af Arnold Heise i *Historisk Tidsskrift* 5. rk. bd. VI, 1886-87, i sin gennemgang af slægten Rosenkrantz's historie i 1500-tallet, af Gustav Bang i artiklen *Fru Sofie Lykke*, trykt i tidsskriftet *Museum*, 1894, og kommenteret i opslagsform af Astrid Friis i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udgave, 1938 og Anemette Christensen i *Kvindebiografisk leksikon*, 2001.

De omtalte retssager mod Sophie Lykke findes trykt dels i *Udvalg af Gamle Danske Domme* bind I-II, udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge i København 1842-44, dels i *Kirkehistoriske Samlinger, Nye samlinger*, bind 6, 1872-73. Oksehandelens store betydning af Poul Ene-mark i *Dansk Oksehandel 1450-1550*, bd. I-II, Århus 2003.

Til Helvig Hardenberg

Om hendes begivenhedsrige år på Bergenhus er Absalon Pedersen hovedkilden. Hans kalenderoptegnelser er udgivet i 1858-60 i *Norske Magazin*.

Laurids Brockenhuus' skrivekalender, der flere gange omtaler hende, er udgivet i *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* bd. 6, Odense 1873, s. 291-464. Hendes interesse for folkeviser fremgår af Hanne Ruus: som solen for andre små stjerner er. Karen Gyldenstjerne – en renæssancekvinde, trykt i samlerværket *Svøbt i mår*, bd. IV, København 2002.

Om *Dominicus Baetiaz* som mulig byggherre på Arreskov, se Vilh. Lorenzens bog af samme navn fra 1938. Christian Mølbechs begejstring for Arreskov fremgår af hans bog *Fragmenter af en Reise i Danmark*, København 1815.

Fru Helvigs arvestridigheder kan findes ved opslag under hendes navn i *Danske Domme 1375-1662 – de private domssamlinger*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Det er her, det fremgår, at hun også havde part i Kjørbygaard, hvad man ikke tidligere har vidst.

Dokumenterne til sagen om den

brændte præstegård i Bregninge findes i N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensens *Hillerslev og Østerhæsinge Sogne med Arreskov og Gjelskov i ældre og nyere Tid* fra 1881. Den blev genudgivet år 2000. Hospitalsoprettelsen i Svendborg er behandlet af Bro Jørgensen i *Svendborg Kjøbstads Historie*, bd. I, 1955. Hendes møder med biskop Jacob Madsen fremgår af hans Vistitatsberetning, der senest er udgivet af Historisk Samfund i 1995 ved Jens Rasmussen og Anne Riising.

Hendes og Erik Rosenkrantz' gravsten i Øster Hæsinge kirke er behandlet af Christian Axel Jensen i *Danske Adelige Gravsten I-II*, 1951-53. I dette værk er indskriftsstenen i porttårnet på Arreskov gengivet.